

DE RUIIMTE VAN RIEK

BOUWEND AAN NEDERLAND

Margreet Fogteloo

Riek Bakker

Boom

Stichting De Ruimte van Riek (2019)

Bestuurders: Hayke Meens, Jolan Stoel

Secretariaat: Ellen van der Kroft

Boek

Auteurs: Margreet Fogteloo, Riek Bakker

Coauteur: Moon Grosveld

Vormgeving: Willem Westेरik

Advies: Maria Heiden

Portretfotografie: Mart Boudestein

Schilderijen: Riek Bakker

Meelezers: Bram Peper, Katrien Prak

Idee en uitvoering QR: René Mendel, Willem Westेरik

Podcasts

Producent: Interakt

Uitvoering: Heleen Hummelen en Wieky de Boer

Financiële bijdragen

BPD Cultuurfonds

Gemeente Rotterdam

Algemene Bestuursdienst

Stichting De Ruimte Van Riek

Gemeente Rotterdam

Dienst Stadsontwikkeling

Gemeente Soest

Gemeente Tilburg

Gemeente Utrecht

Lysias Advies BV

Ministerie van Binnenlandse Zaken

Stichting Droom en Daad

© 2021 Stichting De Ruimte van Riek

Tenzij anders vermeld zijn de foto's afkomstig uit het Stadsarchief Rotterdam of het privéarchief van Riek Bakker. We hebben getracht alle recht-hebbenden van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunt u contact opnemen met Boom uitgevers Amsterdam.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 9789024436866

NUR 680, 648

www.boomgeschiedenis.nl

www.boomuitgeversamsterdam.nl

Inhoud

Voorwoord van Wim Pijbes	7
Inleiding	11
Hoofdstuk 1 Het nest waarin je opgroeit	19
Project 1 Rotterdam-Zuid, de Kop van Zuid	35
Hoofdstuk 2 Vleugels uitslaan	55
Project 2 Utrecht City Project en Leidsche Rijn	63
Hoofdstuk 3 Op eigen benen	79
Project 3 Regio Groningen-Assen	89
Hoofdstuk 4 Mouwen opstropen	101
Project 4 Tilburg	111
Hoofdstuk 5 Weer op eigen benen	123
Project 5 Adviescommissie Gebiedsontwikkeling	133
Hoofdstuk 6 Druk in de toren	147
Project 6 Schiedam, Park A4	155
Hoofdstuk 7 Overpeinzingen van een 'uitvinder'	167
Project 7 Masterplan Soesterberg	179
Hoofdstuk 8 Nieuwe balans	189
Project 8 Winterswijk, Park Achterhoek	197
Hoofdstuk 9 Hoe nu verder?	209
Bronnen	226
Projecten	226
Literatuur	228
Personenregister	229

Voorwoord

De wijk waar ik woon draagt onmiskenbaar het kenmerk van een van Rotterdams meest productieve stedenbouwkundigen, Lotte Stam-Beese (1903-1988). Haar biografie laat zich lezen als een spannend meisjesboek. Opgeleid aan het Bauhaus, verliefd, gehuwd en gescheiden met een van de docenten, later in Moskou opnieuw getrouwd (met Mart Stam), van wie ze eveneens al snel weer zou scheiden. In 1946 belandde Stam-Beese als stedenbouwkundige architecte bij de gemeente Rotterdam waar ze vol aan de slag kon. Dagelijks fiets ik nu door haar seriematig gebouwde strokenbouw, de optimistische arbeidersflats in het groen in Kleinpolder – Overschie. Later zou Stam-Beese, als kind van haar tijd, op veel grotere schaal satellietwijken als Pendrecht en Ommoord realiseren. Zo drukte zij, op ruime afstand van de oorspronkelijke stad, een onuitwisbaar stempel op Rotterdam. Stam-Beese was al die tijd, zelfs tot haar pensioen in 1968, de eerste en enige vrouwelijke architect in gemeentelijke dienst. In deze Rotterdamse renaissance werd het credo 'sterker door strijd' dagelijks beleden door architecten en ingenieurs, metselaars en timmerlieden. Met het grootste gebouw van Europa en de eerste autovrije winkel-boulevard ter wereld deed het wonder van de wederopbouw de wereld versteld staan met de Euromast als uitroepteken van vooruitgang en blakend nieuw icoon van de herboren stad.

Dat was lange tijd het beeld van Rotterdam, waar de overhemden met de spreekwoordelijk opgerolde mouwen in de winkel lagen en de heimachines nimmer zwegen. De stad waar je altijd met het bouwzand in je schoenen liep. Het stoere zelfbewustzijn werd bovendien uitbundig gevierd met grootschalige evenementen als Rotterdam Ahoy, de E'55, de Floriade en de C'70. Maar daarna werd het stil en leek het erop of de stad tevreden in de spiegel wilde kijken met het behaalde resultaat. De periode van de grote, van bovenaf bepaalde stadsprojecten leek voorbij. Stadsvernieuwing en bewonersparticipatie luidden een nieuwe tijd in die tot in de jaren tachtig zou duren. Evengoed kende de stad nog grote uitdagingen die veel verder reikten dan de kleinschalige buurt- en straatgebonden projecten die het stedenbouwkundige metier van die dagen bepaalden. Begin jaren tachtig was het Weena nog steeds grotendeels een hertenkamp, een surreële kale vlakte midden in het centrum. Ook was de onderontwikkelde zuidoever van de stad, de boerenrij, voor de bewoners aan de centrumkant vrijwel non-existent. En het stadscentrum zelf was na vijfen een spookstad. In die toestand trof ik Rotterdam aan toen ik mij er vanwege de liefde vestigde. En diezelfde periode nam Riek Bakker hier het heft in handen.

Een kleine boot met aan boord een grote vrouw, heftig gesticulerend. Dat was mijn eerste kennismaking met haar. Plaats van handeling de voormalige Passagiersterminal van de Holland Amerika Lijn op de Rotterdamse Wilhelminakade. We schrijven inmiddels 1990. Dat jaar vierde de stad haar 650e verjaardag, heel feestelijk zou het overigens niet worden, de facto draaide de viering uit op een teleurstelling. De stad die zo graag wilde, sterker door strijd. De stad die zichzelf opnieuw had uitgevonden na het verwoestende bombardement dat precies vijftig jaar eerder het historische centrum had weggevaagd. In de grote tentoonstelling die de gehele bovenverdieping van de Passagiersterminal besloeg, draaide een film met Riek Bakker in de hoofdrol. Enthousiast gebarend overtuigde ze de kijker dat het werkelijke kapitaal van de stad de rivier was, een kloppende slagader die dag en nacht het ritme van de stad bepaalde. De Erasmusbrug lag er nog niet, die zou pas zes jaar later beide stadsoevers met elkaar verbinden. Een brug die volgens geen enkele verkeerskundige nodig was. Maar Riek Bakker is niet iemand die zich door deskundigen van de wijs laat brengen. Haar gedroomde brug was niet om auto's over te laten rijden, die brug was om Rotterdam te verbinden. Het succes van de Erasmusbrug is genoegzaam bekend, inmiddels heeft het de Euromast van de troon gestoten als icoon van de stad.

Mijn tweede kennismaking met Riek Bakker kwam later, in de Kunsthall Rotterdam. Hier maakte zij ter gelegenheid van het college van burgemeester en wethouders als gastconservator de tentoonstelling Hoge Bomen. De parkzaal van de Kunsthall werd volgestort met aarde. Stoere beelden van Axel van der Kraan, Joep van Lieshout en andere, veelal Rotterdamse kunstenaars, vulden de ruimte. Kunst, architectuur en landschap in een groots geheel. Met bronzen bustes van Rotterdamse bestuurders als hulpeloze toeschouwers in de bijrol. Rotterdam dankt de Kunsthall mede aan Riek Bakker, evenals het Nederlands Architectuurinstituut, het Museumpark, in feite de hele culturele as met Witte de With. Haar Rotterdamse jaren waren vruchtbaar, zeker voor het zelfbeeld van de stad. En in het verlengde van die culturele opleving kreeg ook het uitgaansleven vleugels, Hotel New York opende, Herman den Blijker en Cees Helder leerden Rotterdam op sterniveau dineren en Ted Langenbach transformeerde in Now & Wow uitgaan tot een nieuwe norm van nachtcultuur. De wederopbouw naderde zijn voltooiing en de stad werd eindelijk vervolmaakt.

In 2017, het eerste jaar van Stichting Droom en Daad, sprak ik opnieuw met Riek. Aan een tafeltje in Hotel New York, het beeldbepalende baken op de punt van de Wilhelminakade. Over de stad, stedenbouwkundigen, plaatselijke politiek, over plannen en over besluitvorming. Eigenlijk vooral over het gebrek daaraan. Waar er al plannen zijn, doceerde Riek, komt het niet verder dan postzegelplanologie.

Kleinschalige projecten die gemaakt lijken om in de overzichtelijkheid van een beperkte bouwtijd de betrokkenen het gevoel van succes te geven. Een groot integraal plan voor een gehele stad, of liever nog, het gehele land, ontbreekt. Maar waar het verleden is om van te leren, is de toekomst om naar uit te zien. Wat Rotterdam ons leert is dat stedenbouw een zaak is van visie, geduld en inspirerende persoonlijkheden als Lotte Stam-Beese en Riek Bakker. Laat dit boek een leidraad zijn voor huidige en toekomstige generaties dromers en doeners, vaklui en bestuurders en iedereen die zich interesseert voor steden en stedenbouwers.

Wim Pijbes
Rotterdam
oktober 2021

Ondanks de realisatie van de
spoorwaaier besluit het gemeentebestuur
de hef te behouden
Foto: Arty Groenewald, 1967

Wortels, 2017

40 x 50 cm
olieverf op doek

Inleiding

Schrijf het nou eens allemaal op – dat hoorde ik vaak als ik vertelde over hoe de Kop van Zuid met de Erasmusbrug, aanvankelijk tegen de wind in, tot stand is gekomen of wat ik bij mijn projecten heb meegemaakt met politici, ambtenaren, ondernemers en ontwikkelaars, van wie de meesten geweldig goed in hun vak waren, maar sommigen de hakken in het zand zetten puur om ergens tégen te zijn, knoeiden met geld of regels of afspraken aan hun laars laptten.

Waarom ook niet, misschien is mijn 75ste verjaardag een mooie aanleiding? Een monumentale leeftijd die ik kan vieren met een kroon op mijn leven en werk in de vorm van een boek. Er ontstond een plan om dat in 2019, het jaar van mijn verjaardag, te laten verschijnen. Ik zou niet zelf de pen ter hand nemen, want ik vertel weliswaar graag verhalen, het geschreven woord is niet mijn metier.

In 2018, bij de presentatie van de nieuwe lichten leden van de Akademie van Kunsten, een grote eer die ook mij te beurt was gevallen, kwam ik na afloop tijdens de borrel journalist Margreet Fogteloo tegen. We kennen elkaar al jaren, werken weleens samen voor het een en ander, en ik vroeg haar of ze ervoor voelde om die taak op zich te nemen. Nou ja, er volgden de nodige mitsen en maren, ze had het te druk. Ik zette haar niet onder druk, want dat werkt niet bij iedereen, wachtte geduldig af. Ze stemde in.

Publicatie in 2019 bleek niet te lukken. Allerlei praktische bezwaren, waarvan het niet relevant is daar verder op in te gaan, stonden tussen droom en daad in de weg. Bovendien, een verjaardag is natuurlijk maar *een* aanleiding, er waren genoeg redenen, dacht ik zelf inmiddels, die het vastleggen van mijn wetenswaardigheden rechtvaardigen. Een ervan is dat ik mijn kennis graag wil delen met een nieuwe generatie stedenbouwkundigen, politici en aanverwante beroepsgroepen en hun laten zien wat er komt kijken bij omvangrijke opgaven én wat gebiedsontwikkeling in de praktijk inhoudt.

Een boek is er niet zomaar, de voorbereiding ervan kost tijd en energie. Ik ben in het verleden gedoken en heb daarbij in de spiegel gekeken. Zelfreflectie.

Toen mijn vader plotseling overleed, kreeg mijn moeder het zwaar; ze bleef achter met acht kinderen, de oudste vijf gingen zo snel mogelijk het huis uit, en de achterblijvers – mijn twee jongere broers en ik – moesten het samen zien te rooien; mijn moeder zei in feite tegen me: ‘Neem jij de leiding maar.’ Dat heb ik gedaan. Ik kreeg daardoor al jong veel verantwoordelijkheid, ook over geld, en maakte me sociale vaardigheden eigen waarmee ik later in mijn werk kon gedijen.

Ik ben altijd een doener, een doorpakker, een vechter geweest. Maar ik heb moeten leren af en toe een stap opzij te zetten, een pas op de plaats te maken en mensen aan het woord te laten. Niet altijd door-emmeren. Gaandeweg op een beter idee komen en dat toelaten of ruimte bieden aan iemand die iets beter kan, dat is essentieel voor het resultaat. Sowieso vind ik dat je niet moet vasthouden aan slechte ideeën, maar moet denken in mogelijkheden, alles toekomstbestendig maken en openstaan voor nieuwe activiteiten en functies.

Mijn werk heb ik met hart en ziel gedaan, ik heb de ruimte opgeëist voor mijn visie en plannen en daarmee invloed gehad op de ruimtelijke inrichting van Nederland. Hoe ik dat deed, probeer ik in dit boek uit te leggen.

' Twee opgaven zijn elvoo slagge-
vend geweest voor mijn loopbaan
en toonaangevend in de tijd
waarin ze zijn gerealiseerd.
De kop van Zuid in Rotterdam
en Leidse Rijn in Utrecht '

Met een ontwerp, en daar heel erg je best op doen, ben je er nog niet – dan begint het pas. Je moet vervolgens met bestuurders en marktpartijen dealen, hun belangen tegen elkaar afwegen, want dát hoort bij het proces tussen tekentafel en de schep in de grond zetten. Zoals ook participatie een onmisbaar onderdeel daarvan is: bewoners of gebruikers van de ruimte in een vroeg stadium erbij betrekken, en niet pas achteraf tijdens een inspreekavond hun in feite vragen het groene licht te geven aan een al van tevoren dichtgemetseld plan. Voor hen worden al die mooie vooruitzichten de dagelijkse realiteit, dus moet je hen serieus nemen en meenemen in het realiseren ervan.

Mijn vader was rechter, een rechtschapen man met een glasheldere moraal die er bij ons thuis met de paplepel is in gemept. Oog hebben voor mensen die het minder gemakkelijk in het leven hebben, pech op hun pad treffen. In mijn werk vertaalde dit zich onder meer in het willen ontwikkelen van achterstandswijken of krimpegebieden om een beter perspectief te creëren voor de bewoners.

Achteraf beseft ik pas dat ik, in mijn jeugd en daarna in mijn werk, doorgaans de enige vrouw was tussen mannen; mijn vak is een mannenwereld, het gaat over robuuste vraagstukken die kennelijk meer mannen aantrekken dan vrouwen – wat niet betekent dat vrouwen daar door hun kennis en kunde niet volledig op hun plaats zouden zijn. Nu is dat wel veranderd, maar toen ik erin stapte was ik een vreemde eend in de bijt. Dat deed me verder niet, maar ik zie nu scherper dat het heeft meegeïmponeerd in de weerstand die ik ondervond om door te kunnen pakken als iets eenmaal evident nodig was.

Twee opgaven zijn doorslaggevend geweest voor mijn loopbaan en toonaangevend in de tijd waarin ze zijn gerealiseerd: de Kop van Zuid in Rotterdam en Leidsche Rijn.

Toen ik in 1986 in Rotterdam directeur Stadsontwikkeling werd, kreeg ik te maken met een sterke hiërarchie van de gemeentelijke diensten, er heerste een verkokerde ambtelijke cultuur die een verlamdend effect had op het oplossen van grote sociaal-maatschappelijke problemen. En die waren er volop: hoge werkloosheid doordat de havenactiviteiten als gevolg van technologisering stagneerden en Nederland als geheel verkeerde in een diepe economische crisis. Er móest iets veranderen, burgemeester Bram Peper ging met zijn college aan de slag met bestuurlijke vernieuwing, en in dit kerende tij werd het mogelijk om met een voor die tijd onconventionele integrale visie een deel van de stad dat er verkommerd bij lag te ontwikkelen. Verheffingsidealen in uitvoering.

Mijn vakbroeders wisten in Rotterdam soms niet wat ze met mij aan moesten. De gewoonte in ons vakgebied was dat men een plan van A tot Z maakte, dat herkauwde tot het klaar was, en dan het *product* afleverde en in het slechte geval door de strot duwde. Mijn werkwijze betrof het maken van plannen waar iedereen aan mocht zitten, ze moesten flexibel blijven en werden dan voorgelegd. Ik deed mee aan de discussie, functioneerde als meewerkend voorman, en als het nodig was om een compromis te bereiken, dan bereikten we dat samen. Teun Koolhaas heeft met de vakmensen van mijn dienst het plan voor Rotterdam-Zuid in drie maanden *quick and dirty* gemaakt en dat was in de vakwereld een provocatie. Gewoonlijk verliep zo iets zeer langzaam en stroef. Geen wonder dat het publiek in eerste instantie wantrouwig tegenover de roep om participatie en uitleg over de inhoud stond. Men was gewend dat alles toch al vastlag en doorgezet werd. Dit vind ik een van de allerbelangrijkste dingen in mijn vakgebied: ware participatie.

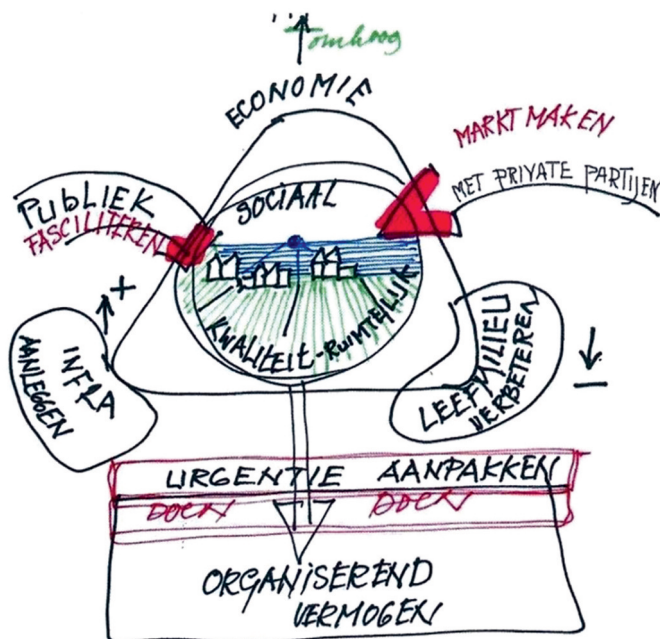
Die ervaring in Rotterdam is voor mij van onschatbare waarde geweest bij de planvorming voor Leidsche Rijn tot een van de grootste Vinex-wijken van Nederland. Hier speelde een probleem dat zich begin jaren negentig voordeed in alle steden: door de gestage bevolkingsgroei was er een structureel groeiende vraag naar woningen, maar die mochten de vitaliteit van de steden niet aantasten. Men vreesde voor te grote bevolkingsconcentraties in de steden, met name in het westen van Nederland. Met de vierde nota bracht het Rijk verandering in het spreidingsbeleid en de verstedelijking; het Rijk wees locaties aan waar een groot volume aan woningen gebouwd mocht worden, zoals Leidsche Rijn, en knooppunten die moesten functioneren als internationale centra van besluitvorming, handel en informatie. Daar zou het Rijk aan meebetalen. Onder het motto 'Nederland Distributieland' werd geïnvesteerd in verbindingen met het achterland, dat met de val van de Berlijnse Muur opeens twee keer zo groot was geworden. Utrecht werd, door de centrale ligging en het station, erkend als poort naar dat achterland. Aan Nederland is vanaf toen hard getimmerd.

Bij beide projecten, in Rotterdam en Leidsche Rijn, ging het om het concept gebiedsontwikkeling dat ik op alle andere projecten heb toegepast. Het is een manier van werken die een streep zet door een eenzijdige focus op plannen die alleen gaan over gebouwen en infrastructuur. Je moet integraal, interdisciplinair werken, méér meenemen, zoals groen, de wensen van bewoners, 'zachte' waarden waaronder een land-

schappelijke historie die je eerder moet koesteren dan slopen. Ik heb soms moeten knokken om stedelingen te laten zien hoe je een stad ook kon inrichten.

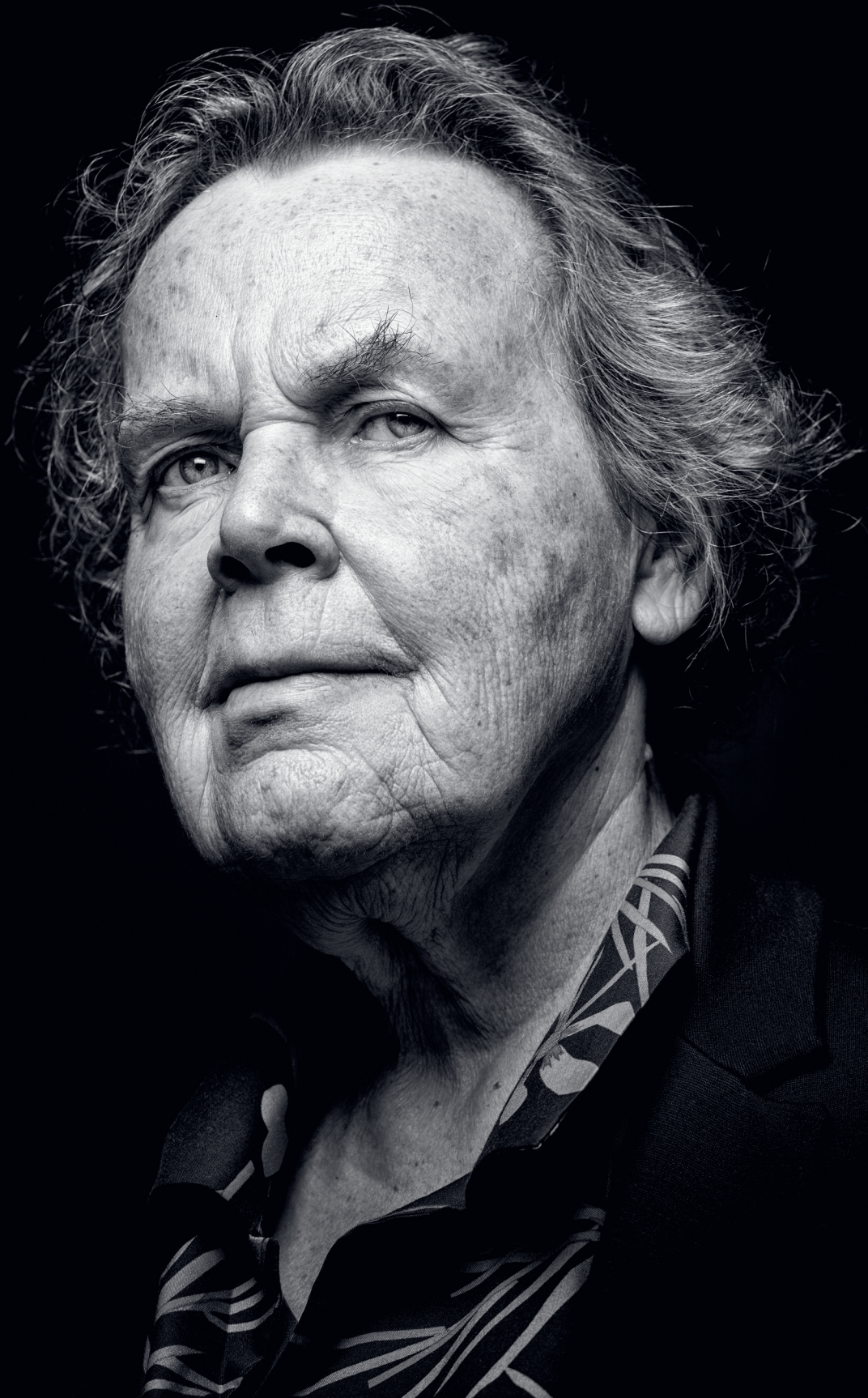
In de wereld van ruimtelijke ordening en stedenbouw heb je meestal te maken met processen op de lange termijn, je hebt een lange adem nodig. Dat klinkt logisch, maar bij het wisselen van de wacht van politici wordt dat weleens vergeten en omgekeerd: ze willen in de korte tijd van hun ambtstermijn scoren – en dat is in dit vak nou net niet de bedoeling, je wilt immers structurele veranderingen tweebrengen. De Kop van Zuid is nog steeds niet voltooid; ik heb er eerst tien jaar aan meege- werkt, daarna ben ik nog twintig jaar supervisor geweest om de belofte in te lossen en het vertrouwen waar te maken dat het ging worden zoals we het hadden beloofd.

Afwegingsmechanisme om tot urgentie en uitvoering te komen

De hele geschiedenis ervan wordt in het boek uit de doeken gedaan. Tot slot is er een hoofdstuk over de grote uitdagingen van nu die betrekking hebben op mijn vakgebied. Ik heb geleerd dat er een momentum ontstaat waarin urgentie op relevante thema's breed gevoeld wordt. Dan kun je twijfels en bezwaren gladstrijken en onorthodoxe ingrepen doen. De klimaatcrisis, de stikstofproblematiek in relatie tot de massale vraag naar betaalbare woningen, is zo'n momentum dat schreeuwt om politiek doorpakken. Door mijn ervaring met complexe vraagstukken probeer ik te laten zien hoe we met een integrale aanpak het hoofd kunnen bieden aan de huidige vraagstukken. Een blik vooruit op de nabije en verre toekomst.

Dit is geen gewoon boek geworden, in de zin van een evenwichtig ge- wogen verhaal waarvoor uitgebreid onderzoek is gedaan naar alle ins en outs van de stedenbouw en de ruimtelijke ordening in Nederland en wat mijn positie daarbinnen is, afgezet tegen die van vakbroeders. Ik heb het

aangepakt als 'een project', zoals ik gewend was te doen in mijn werk: ik heb verschillende mensen vanwege hun expertise ingehuurd, een 'atelier' ingericht en daar leiding aan gegeven, maar iedereen wel volledig vrijgelaten. Mijn levensverhaal is in acht hoofdstukken opgedeeld, waarvan zeven worden afgesloten met een projectbeschrijving en één met een beschrijving van mijn stokpaardje gebiedsontwikkeling. Voor deze beschrijvingen zijn verschillende bronnen gebruikt, zoals boekjes en documenten met de plannen, en visies, presentaties, illustraties, aangevuld met gesprekken met betrokken partijen. De keuze geeft een beeld van mijn werk door de decennia heen; de projecten zijn niet verloren langs een rechte lijn of per se succesvol.

Grafisch vormgever Willem Westerik, zoon van mijn vrienden Co en Fenna, die ik al sinds zijn kindertijd ken, heeft de vormgeving en ook de selectie en verwerking van het beeldmateriaal voor zijn rekening genomen. En omdat niet iedereen alleen maar leest of van plaatjes kijken houdt, is besloten een podcast toe te voegen. Hiervoor heeft journalist Heleen Hummelen de gesprekken gevoerd met mensen die privé of professioneel een belangrijke rol in mijn leven spelen of hebben gespeeld. Mijn tekst is, zoals gezegd, tot stand gekomen door Margreet Fogteloo, daarbij voor de research ondersteund door Moon Grosfeld. Ik ben apetrots dat het boek af is. Het geeft me rust dat de hoofdstukken van mijn leven bij elkaar zijn gebracht tussen twee kaffen. Ik hoop natuurlijk dat mensen die het boek gaan lezen, bekijken of erin bladeren – dat mag ook – er vakinhoudelijk iets van opsteken en beseffen dat het leven meestal een schuine weg omhoog is. Zoals mijn moeder zei: 'Je hebt het maar te doen, niet zeuren.' Dat heb ik goed in mijn oren geknoopt.

Riek Bakker
Berkenwoude
juli 2021

voor wie maken we dit boek?

- politiek
- bakgevoelen
- burgerl
- voor jonge mensen,
die willen leren
- geïnteresseerden, die willen
leren hoe het iemand in
zijn leven kan vergraat.

Kart Rotterdam, 2000

50 x 60 cm
olieverf op doek

'Als kind mocht ik eigenlijk alles,
als je maar niet de boel belazende.
Je moest er naar streven jezelf
goed te kunnen bedienen.
op iemand anders dat leven
dat was flauwekul. Je moest
oprecht en vol goede moed zijn
en je moest ontzettend veel
lol maken, plezier, gijn en
daar hoorde de liefde ook bij.
Dat was dus heel zwinhartig,
of vrijzinnig bijna. Tot ben ik
opgevoed en hoort ik geworden
tot wie ik ben.'

Paul, Henk, Jan, Egbert,
vader, Bert, Riek, Bram,
moeder, Bob

